

ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมรชาชร์ และ ราชการพิเศษ

ตอนทรงว่าการกระทรวงมรชาชร์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศสิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสดคพระราชหฤทัย และทรงเสียดายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเป็นอย่างมาก เพราะพระองค์ท่านทรงเป็นมนตรีที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้ในราชกิจทั้งปวง และทรงเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมืองมาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๕ จนถึงเวลาที่สิ้นพระชนม์ลง อนึ่งทรงเป็นพระญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย เพราะเหตุที่ทรงว่าหาพระราชหฤทัยที่ไม่มีเจ้านายผู้ใหญ่รับราชการอยู่ในเวลานั้นเลย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งในขณะนั้นเสด็จประทับที่จังหวัดนครปฐมถึงกับโปรดให้เจ้าพระยามหิธรฯ ราชเลขาธิการเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อทูลเชิญให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ กลับเข้ารับราชการร่วมในคณะเสนาบดีอีกครั้งหนึ่ง^๑ พระองค์ท่านไคร่กราบทูลไปว่า "ชีวิตอยู่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้วแต่จะทรงพระกรุณา"^๒ ความขอนี้ชี้ให้เห็นว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงเปี่ยมไปด้วยความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทั้งยังทรงเห็นความสำคัญของราชการบ้านเมืองมากกว่าความสุขส่วนพระองค์ ทั้ง ๆ ที่ในเวลานั้นทรงมีพระชนมายุมากแล้ว ทรงถือคติว่าเจามีหน้าที่ต้องทำประโยชน์ให้กับบ้านเมืองก่อน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๕๓

^๒ เรื่องเดียวกัน.

ตั้งข้อความที่พระองค์ท่านเคยทูลสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ว่า

"หม่อมฉันถือว่าเกิดมาเป็นเจ้า มีหน้าที่ที่ติดตัวมากับยศที่จะต้องทำการไต่สวนเมืองเป็นสำคัญ ถ้าบ้านเมืองต้องการถึงจะได้ประโยชน์น้อยกว่าได้จากที่อื่น ก็ต้องรับทำการไต่สวนเมือง ถ้าหากบ้านเมืองไม่ต้องการ ก็เป็นอิสระแก่ตัว..."^๓ อย่างไรก็ตาม

เจ้าพระยามหิธรฯ เเลว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบข้อความที่กราบบังคมทูลแล้วก็ทรงพอพระราชหฤทัยมาก ถึงกับทรงคมที่พระเพลาแล้วตรัสว่า "นี่แหละท่านเป็นเจ้านายผู้ใหญ่แท้"^๔ ด้วยเหตุนี้เองสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพจึงได้เสด็จกลับเข้ารับราชการอีกครั้งหนึ่ง โดยที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรุชาทร เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖^๕

ที่ทำการของกระทรวงมรุชาทรอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีหน้าที่เก็บรักษาเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และสัญญาบัตรต่าง ๆ ส่วนราชการอื่น ๆ ก็มีไม่มากนักพอเหมาะกับพระกำลังของพระองค์ท่าน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเสด็จไปบัญชางานที่กระทรวงทุกวัน และทรงเข้าร่วมในที่ประชุม

^๓ "ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับลงวันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๕", ใน, สาส์นสมเด็จพระ, ภาค ๓ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๘๕), หน้า ๓๗๐

^๔ ม.จ. พูนพิศมัย กิศกุล, พระประวัติลูกเกล้า, หน้า ๕๓

^๕ "ประกาศตั้งผู้แทนเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ และ เปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรุชาทร", ราชกิจจานุเบกษา, แผนกกฎหมาย, เล่ม ๔๐ (มิถุนายน ๒๔๖๖) หน้า ๔๑ - ๔๒

เสนาบดีคิ้ว^๖ แต่ในระหว่างนี้ก็มีไต่ทรงละทิ้งงานในหอพระสมุคสำหรับพระนครเสีย
เลยที่เดียว ยังคงทรงทำงานติดต่อกันมา

สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงมีพระนิสสัยที่ค้างมาอยู่ประการหนึ่ง
คือไม่ว่าประทับอยู่ที่ใดก็ตาม จะทรงประกอบกิจอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นคุณประโยชน์
และที่จะแสดงถึงความริเริ่มของพระองค์ท่าน ดังเช่น ในสมัยที่พระองค์ท่านทรงเป็น
เสนาบดีกระทรวงมณฑลราชธานี ก็ไต่ทรงเป็นผู้ริเริ่มให้ทำสมุดประวัติราชการขึ้น
เป็นคราวแรก ซึ่งยังผลให้ข้าราชการทุกคนต้องทำสมุดประวัติราชการติดต่อกันมาจน
ทุกวันนี้^๗

เป็นที่น่าเสียดายว่า สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงบัญญัติ
กระทรวงมณฑลราชธานีได้เพียง ๒ ปีเท่านั้น กระทรวงนี้ก็ถูกยุบลง กล่าวคือ เมื่อ
พ.ศ. ๒๑๖๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว
สมเด็จพระอนุชาธิราชทรงรับราชสมบัติสืบต่อมา เป็นพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ในทันทีที่เสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ต้อง
ทรงเผชิญกับปัญหาอันยิ่งใหญ่ คือประเทศไทยได้รับมรดกจากเศรษฐกิจตกต่ำทั่วโลก
เป็นเหตุให้ฐานะการเงินของประเทศต่ำลงควย รัฐบาลต้องพยายามหาทางแก้ไข
ที่ประชุมเสนาบดีมีความเห็นว่ามีทางทำได้เพียง ๒ อย่าง คือ ๑. ขึ้นภาษี และ
๒. ตัดงบประมาณลงให้ได้ แต่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงให้ความเห็น
ว่าการขึ้นภาษีนั่นคนทั่วไปต้องเดือดร้อน ถ้าตัดงบประมาณลง คนจำพวกเดียวเดือดร้อน
แต่เราจะต้องทำเป็นตัวอย่างก่อน ฉะนั้นจึงทรงแนะนำรัฐบาลให้ลดกระทรวงมณฑล
ที่ทรงเป็นเสนาบดีอยู่เสีย เพราะไม่มีงานสำคัญถึงจะต้องเป็นกระทรวง^๘ ด้วยเหตุนี้

^๖ ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, หน้า ๕๓

^๗ เรื่องเดียวกัน.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๔

พระองค์ท่านจึงเสด็จออกจากราชการเสนาบดีพร้อม ๆ กับที่กระทรวงถูกยุบลง เมื่อวันที่
๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕^๘

อย่างไรก็ดี ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ นั้นเอง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัวได้ทรงกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศพระองค์ท่านจาก พระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ^{๑๐} ซึ่งเป็นพระอิสริยยศตำแหน่งสูงสุดที่พระองค์ท่านได้
รับพระราชทาน ทั้งนี้เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ทรงมีพระ
ราชดำริว่า พระองค์ท่านทรงเป็นพระญาติผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดพระองค์หนึ่ง และได้ทรงรับ
ราชการในตำแหน่งต่าง ๆ สนองพระเดชพระคุณมาด้วยดี ตั้งแต่รัชกาลของสมเด็จพระ
พระบรมชนกนาถ จนมาถึงรัชกาลของพระองค์ ทั้งยังเป็นผู้ทรงคุณความสามารถพิเศษ
นานาประการอย่างจะหาผู้อื่นเสมอเหมือนได้ยาก ดังปรากฏรายละเอียดอยู่ในคำ
ประกาศเลื่อนกรมแล้ว^{๑๑}

ครั้นใน พ.ศ. ๒๔๖๕ เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
สถาปนาราชบัณฑิตยสถานแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นนายกราชบัณฑิตยสภา
พระกรณียกิจที่สำคัญอันอยู่ในความรับผิดชอบของพระองค์ท่าน คือการจัดหอพระสมุดและ
พิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร และตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นต้นมาพระองค์ทรงมีเวลาทำการ
วิจัย ค้นคว้า และทำงานให้กับราชบัณฑิตยสถานอย่างเต็มที่ โดยเฉพาะการจัดพิพิธภัณฑ์สถาน

^๘ "ประกาศเลิกกระทรวงมรุชาคร", ราชกิจจานุเบกษา, แผนกกฎหมาย เล่ม ๔๒
(มีนาคม ๒๔๖๔), หน้า ๔๑๕ - ๔๑๖

^{๑๐} เฉลิมพระยศเจ้านาย, เล่ม ๒ (พระนคร, ราชบัณฑิตยสภา, ๒๔๙๕) หน้า ๑๖๐-๑๖๔

^{๑๑} ฎีกาคุณนวก

สำหรับพระนคร ซึ่งได้รับความยกย่องว่าเป็นพิพิธภัณฑสถานที่น่าดูที่สุดแห่งหนึ่งในภาค
ตะวันออก^{๑๒}

ราชการพิเศษ

ตลอดระยะเวลา ๓ รัชกาลที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 ดำรงราชานุกาภาพทรงรับราชการมา นอกจากหน้าที่ราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
 ต่าง ๆ ดังกล่าวมาทั้งหมดแล้ว พระองค์ท่านยังได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการพิเศษซึ่ง
 ทรงได้รับมอบหมายจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกเป็นอเนกประการ ดังปรากฏ
 รายละเอียดในสมุดพระประวัติรับราชการของพระองค์ท่านดังนี้ คือ

วันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๘ จัดตั้งกรมแผนที่

วันอังคาร เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นกรรมการจัดตั้งโรงพยาบาล
 พ.ศ. ๒๔๓๐ เป็นคณะกรรมการเสด็จประพาสตั้งแต่ พ.ศ. นี้ และต่อมาจน พ.ศ. ๒๔๕๘

พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นสภานายกหอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งแรก

พ.ศ. ๒๔๓๓ จัดตั้งกรมศึกษาธิการ

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๓๓ เป็นข้าหลวงต่างพระองค์ไปรับชาววิเศษทายาทรัสเซีย
 ที่เมืองสิงคโปร์

วันที่ ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๓๔ เป็นราชทูตพิเศษต่างพระองค์ไปยุโรป อียิปต์ และประเทศ
 อื่นเคีย

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๔๓๔ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๑

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๓๔ เป็นสาราณียกร หอพระสมุดวชิรญาณ

^{๑๒} ยอช เซเคส์, โบราณวัตถุในพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร, หน้า ๑

- วันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๔๔๐ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๒
- วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๔๔๓ เป็นกรรมการจัดตั้งหอพุทธศาสนาสังคหะ
- พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับเลือกเป็นผู้นำรุงราชกรีฑาสโมสร
- วันที่ ๖ ตุลาคม ๒๔๔๖ เป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๓
- วันที่ ๗ เมษายน ๒๔๔๗ ได้รับเลือกเป็นอุปถัมภ์ภักสยามสมาคม
- พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นบรรณารักษ์ หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้งที่ ๔
- วันที่ ๑๓ ตุลาคม ๒๔๔๘ เป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อทรงตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร
- วันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๕๑ เป็นกรรมการตรวจกฎหมายลักษณะอาญา
- วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๕๓ เป็นสถานายกจัดการโรงเรียนข้าราชการพลเรือน
- พ.ศ. ๒๔๕๓ เป็นกรรมการตรวจโรงเรียนมหาดเล็กหลวง
- วันที่ ๑๒ สิงหาคม ๒๔๕๘ เป็นสถานายกหอพระสมุดวชิรญาณ สำหรับพระนคร
- พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิติมศักดิ์อิตาลีของฝรั่งเศส
- วันที่ ๑๕ มิถุนายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการตรวจกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
- วันที่ ๑ พฤศจิกายน ๒๔๖๕ เป็นกรรมการที่ปรึกษาสภาอากาศสยาม
- วันที่ ๑ มกราคม ๒๔๖๕ เป็นกรรมการในสภาการคลัง
- นอกจากราชการที่กล่าวนี้ มีการอย่างอื่น ๆ ที่ได้ทรงกระทำอีก ไม่สามารถจะจดจำได้ เช่น เป็นนายงานค่านปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น
- วันที่ ๒ กรกฎาคม ๒๔๖๖ เป็นสมาชิกกิติมศักดิ์ แห่งสโมสรกลาโหม
- วันที่ ๑๕ มกราคม ๒๔๖๖ เป็นกรรมการของมนตรีตรวจจัดงบประมาณ การรับจ่ายเงินของแผ่นดิน
- วันที่ ๖ มีนาคม ๒๔๖๖ เป็นเนติบัณฑิตกิติมศักดิ์ และสมาชิกพิเศษสภาเนติบัณฑิตสยาม
- วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ เป็นอธิรัฐมนตรีในรัชกาลที่ ๗

พ.ศ. ๒๔๖๔

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๔

วันที่ ๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

วันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕

วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๐

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๓

ได้รับเลือกเป็นอุปนายกกิตติมศักดิ์แห่ง
สโมสรสีกมได้รับเลือกเป็นนายกแห่งสมาคมสงเคราะห์สัตว์
เป็นองคมนตรี ในรัชกาลที่ ๗

เป็นนายกราชบัณฑิตยสภา

เป็นนายกสโมสรกอล์ฟดุสิตในพระบรมราชูปถัมภ์

เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์แห่งสมาคมคันเตออลิกิเอรี
ของชาวอิตาลีในกรุงเทพฯ^{๑๓}

เมื่อพิจารณาตามรายการที่ยกขึ้นมาี้ จะเห็นว่าราชการพิเศษของ
สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพนั้นมีอยู่หลายอย่าง ที่มีเรื่องราวปรากฏอยู่ใน
เรื่องราวที่กล่าวมาแล้วแต่ต้น แต่ก็มีราชการพิเศษอีกหลายประการที่ยังมิได้กล่าวถึง
เลย ทั้ง ๆ ที่เป็นเรื่องราวที่น่าสนใจ ควรแก่การศึกษา และเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์
กรุงรัตนโกสินทร์อยู่ด้วย เพราะเหตุนั้น ต่อไปนี้จะยกแต่พระกรณียกิจที่สำคัญ ๆ ขึ้น
มากล่าวเป็นบางเรื่อง คือ

ศูนย์วิทยพัทยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑๓

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ

(พ.ศ. ๒๔๐๕ - ๒๔๘๖), (พระนคร : หอสมุดคำรงราชานุภาพ, ๒๔๘๖),

หน้า ๒๖ - ๓๐.

ทรงเป็นผู้กำหนดการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ได้ทรงมีโอกาสตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์แล้วหลายครั้ง ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๒ ก็ได้ทรงเป็นนายทหารราชองครักษ์ ซึ่งเป็นเหตุให้ไต่ถามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสหัวเมืองเนื่อง ๆ จนกระทั่งใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ในขณะที่ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกระทรวงธรรมการ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้กำหนดการเสด็จประพาสของพระองค์ ดังที่พระองค์ท่านได้ทรงแถลงไว้ตอนหนึ่งว่า " เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ (ร.ศ. ๑๐๘) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองปักขัตตโกศล โปรดให้ฉันตามเสด็จไปเป็นมัคคุเทศก์ เพราะฉันได้เคยไปเที่ยวหัวเมืองทางนั้นรูเบาะแสบมาแต่ปีก่อน ก็การที่เป็นมัคคุเทศก์นั้นหน้าที่เป็นตนรับส่งการประพาสที่ต่าง ๆ ตลอดทางที่เสด็จไป ฉันสนองพระเดชพระคุณเป็นที่สพพระราชหฤทัยของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง แต่นั้นมา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฉันเป็นผู้จัดการเสด็จประพาส แต่ชอบเรียกกันเป็นคำแผลงภาษาอังกฤษว่า Lord Program Maker ตามเสด็จประพาสต่อมาเป็นนิตยจันตลอดรัชกาลที่ ๕ และคงอยู่ในตำแหน่งนั้นสืบมาในรัชกาลที่ ๖ อีก ๓ ปี รวมเวลาที่ได้เป็นผู้จัดการเสด็จประพาสอยู่ ๒๖ ปี จึงพ้นจากหน้าที่นั้นพร้อมกับถวายเวนคืนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ถึงรัชกาลที่ ๗ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กลับไปจัดการเสด็จประพาสถวายอีก เมื่อเสด็จเลียบหัวเมืองมณฑลพายัพ

ครั้งหนึ่ง จึงอ้างได้ว่า ได้รับราชการเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสสนองพระเดช
พระคุณมา ๓ รัชกาล"^{๑๔}

หลักฐานต่าง ๆ ที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้
ด้วยพระองค์เอง กล่าววาทรงเริ่มเป็นผู้จัดการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒^{๑๕} เว้นแต่ในสมุดพระประวัติรับราชการ
ของพระองค์เท่านั้น ที่กล่าววาทรงรับตำแหน่งดังกล่าวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ ชาวเจ้า
สำนึกฐานว่าเวลาคงจะคลาดเคลื่อนไป ควรเชื่อหลักฐานจำพวกแรกมากกว่า
เพราะกล่าวถูกต้องตรงกันเป็นส่วนใหญ่

ในระหว่างที่ทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทยอยู่นั้น ทรงทรงคิดหาที่
เสด็จประพาสถวายทุกปีและไม่ซ้ำกัน เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงใคร่จะเสด็จทอดพระเนตรการปกครองในหัวเมืองที่โปรดให้จัดขึ้นใหม่
อยู่เสมอ^{๑๖} อนึ่งการที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระเจ้าอนงยาเชอ กรมหมื่นคำรงราชานุภาพทรงมีหน้าที่

^{๑๔} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "เรื่องเสื่อใหญ่เมืองชุมพร" ใน, นิทาน
โบราณคดี, หน้า ๒๓ - ๒๕

^{๑๕} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ประวัติพระยาวชิรธรราช (ข้า
ศรียามัย)" ใน, ประวัติบุคคลสำคัญ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕),
หน้า ๓๔๕.

^{๑๖} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "เรื่องเสื่อใหญ่เมืองชุมพร"
ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๒๖

จัดการเสด็จประพาสนั้น นับว่าเหมาะสมเป็นอย่างยิ่ง เพราะพระเจ้านองยาเธอ พระองค์นี้ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงเจ้าของทองที่ ไค้เคยเสด็จตรวจราชการมาก่อนแล้วแทบทุกมณฑล และทุก ๆ เมือง จึงทรงรู้ลูทางภูมิประเทศของที่ ๆ ทรงจัดถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประพาสเป็นอย่างดี ประการสำคัญก็คือ ทรงเป็นผู้จัดการปกครองหัวเมืองควยพระองค์เอง ตามกระแสพระบรมราชโองการและพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงสามารถกราบทูลตอบปัญหาที่ทรงมีพระราชดำริสถาม ตลอดจนกราบทูลชี้แจงรายละเอียดการจัดการปกครองได้ดีกว่าผู้อื่น ในการเสด็จประพาสทุกครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต้องเสด็จเดินทางล่วงหน้าไปก่อนชบวนหลวง เพื่อทรงอำนวยความสะดวกสถานที่ พลับพลาที่ประทับแรม ตลอดจนต้องทรงตรวจตราหนทางที่จะเสด็จไปให้เรียบร้อยควย แล้วจึงเสด็จเข้าสมทบกับชบวนเสด็จตามที่ ๆ ทรงกำหนดไว้ และทรงกำกับการชบวนเสด็จให้เป็นไปตามรายการ^{๑๗} เพราะเหตุนี้การเสด็จประพาสจึงเป็นไปโดยเรียบร้อย ต้องพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์

การตามเสด็จประพาสคน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอัชฌาศัยโปรดการเสด็จประพาส ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้เสด็จประพาสแทบทุกปี เสด็จไปตามหัวเมืองน้อยใหญ่ในพระราชอาณาเขต และเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ ไค้เคยเสด็จหัวเมืองมณฑลเกือบทุกมณฑล เวนมณฑลพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลอุดร และมณฑลอิสานเท่านั้น เพราะการคมนาคมยังทุกันคานมาก

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕

จึงทรงรออยู่ และมีไค้เสด็จจนสิ้นรัชกาล^{๑๘}

ในการเสด็จประพาสหัวเมือง บางคราวก็เสด็จเป็นทางราชการ และบางคราวก็เสด็จเพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถส่วนพระองค์ และก็ในรัชกาลนี้เองไค้เกิดมีการเสด็จประพาสเพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถอีกอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่า "เสด็จประพาสคน" คือโปรดให้จัดการที่เสด็จนั้นง่ายขึ้นกว่าการเสด็จประพาสเพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถอย่างสามัญ ไม่กะไรการให้แน่นนอนลงไป และไม่ประกาศอิหราษฎรระยะทางเสด็จมานั้น ทั้งนี้ให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองให้จัดที่ประทับแรม ณ ที่ใด ๆ สุดแต่จะพอพระราชหฤทัยพักที่ไหนก็ทรงหยุดประทับแรมที่นั่น ส่วนพระราชพาหนะสำหรับเสด็จนั้น บางทีก็ทรงเรือเล็ก หรือเสด็จโดยสารถไฟมิให้ผู้ใคร่รู้จักพระองค์^{๑๙} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายมูลเหตุแห่งการเสด็จประพาสคนไว้ว่า "เมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๒๓) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถตามคำแนะนำของแพทย์หลวง โปรดให้จัดขบวนเสด็จโดยใช้เรือพลับพลาพ่วงเรือไปเพื่อให้ติดกับขบวนเสด็จเสียบมณฑล แต่เมื่อเสด็จผ่านทางใดประชาชนก็พากันมารับเสด็จอยู่โดยทั่วไป เป็นเหตุให้ทรงมีพระราชดำริว่า เรือพลับพลาไม่ติดกับเรือเสด็จเสียบมณฑลเลย ไม่เหมาะกับการเสด็จเพื่อทรงสำราญพระราชอิริยาบถอย่างเดี๋ยวจึงโปรดให้จัดขบวนเรือเสด็จใหม่ให้เหมือนกับเรือของคนสามัญ คือ

^{๑๘} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "คำอธิบายเรื่องเสด็จประพาสคนในรัชกาลที่ ๕"; ใน, เสด็จประพาสคนในรัชกาลที่ ๕ (พระนคร : กรมศิลปากร, ๒๔๕๕), หน้า ก.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ข.

โปรดให้ใช้เรือมาดเก่ง ๔ แจว และเรือมาดประทุนพวงเรือไฟเล็กไป ๒ ลำ ครั้นเวลาเช้าปล่อยเรือปลับพลาลวงหน้าไปคอยที่ประทับแรมก่อน ทำที่ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับไปในขบวนนั้น แท้ที่จริงเสด็จแต่ในขบวนเรือที่โปรดให้จัดใหม่ ๒ ลำเท่านั้น ส่วนการที่เรียกเรือเสด็จว่า "เรือคน" ก็เพราะเจ้าหมื่นเสมอใจราชผู้คุมเครื่องคริวในเรือมาดประทุนชื่อ "อน" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงดำรัสเรียกเรือลำนั้นว่า "เรือคาอน" เรียกเร็ว ๆ เป็น "เรือคน" ซึ่งพ้องกับคำเรียกเรือในบทเห่ที่ว่า "พระเสด็จโดยแดนชล ทรงเรือคนงามเนตรนาย" ครั้นต่อมาก็โปรดให้ใช้เรือมาดเก่ง ๔ แจวอีกลำหนึ่งเป็นเรือเครื่องคริวแทนเรือมาดประทุนลำเดิม แล้วโปรดให้เอาชื่อ "เรือคน" มาใช้เรียกเรือมาดเก่งลำที่เป็นเรือพระที่นั่งทรง อาศัยเหตุนี้ จึงเรียกการเสด็จโดยกระบวนเรือมาดเก่ง ๔ แจวและมีผู้ใดลวงรูวการเสด็จประพาสคน^{๒๐}

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ตามเสด็จประพาสตามแต่คราวแรก และในคราวนั้นทรงมีลายพระหัตถ์เลากการเสด็จประพาสคนไว้อย่างละเอียดรวม ๘ ฉบับด้วยกัน โดยทรงใช้พระนามแฝงว่า "นายทรงอาณูภาพ" ทรงพระนิพนธ์ถึง "พ่อประคิษฐ์" ซึ่งเป็นนามสมมติเช่นเดียวกัน มีผู้สันนิษฐานว่าคงจะหมายถึงเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ผู้รักษากรุงแทนที่พระองค์ท่านโดยเสด็จประพาสคน^{๒๑} ครั้นเมื่อนำลายพระหัตถ์เหล่านั้นมาพิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวกันแล้วได้ชื่อ "จดหมายเหตุนายทรงอาณูภาพเล่าเรื่องเสด็จประพาสคน" หนังสือเรื่องนี้ นอกจากมีลักษณะ เป็นจดหมายเหตุรายงานการเดินทางที่สนุกสนานแล้ว ยังเป็น

๒๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ค.

๒๑ กรมมหาดไทย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพและงานทางการปกครองของพระองค์, หน้า ๑๗๖

เรื่องเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ประชาชนคนไทย
 ใ้ใครถึงพระราชจริยาวัตร และพระนิสัยใจคอที่แท้จริงของพระองค์ว่า เพราะเหตุใด
 จึงทรงเป็นที่รักของอาณาประชาราษฎร์จนทรงได้รับถวายพระนามว่า "สมเด็จพระ
 พระปิยมหาราช" ดังข้อความตอนหนึ่งที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า "เรื่องเสด็จประพาสต้น
 แมจคหมายเคิมแตงเป็นเรื่องสำหรับอ่านกันเล่นสนุก ๆ ก็จริงอยู่ แต่ถ้ามานานใน
 เวลานี้โดยตั้งใจใครครวญ ก็อาจจะแลเห็นความกว้างขวางออกไป เป็นต้นว่า
 เพราะเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงทรงเป็นที่รักใคร่ของอาณาประชาราษฎร์
 ทั่วหน้าสมกับที่ใดถวายพระนามจารึกไว้ในฐานพระบรมรูปทรงม้าว่า "ปิยมหาราชจักราช"
 ที่จริงพระองค์ทรงรักใคร่ในไพร่ฟ้าชาวแผ่นดินเหมือนบิดารักบุตร พ่อพระราชหฤทัย
 ที่คนเคยคบหา และถึงเล่นหัวกับอาณาประชาราษฎร์โดยมิได้อือพระองค์ ดังจะเห็น
 ใดในเรื่องประพาสต้นนี้เป็นพยาน กว่าการที่พระองค์ทรงสมาคมกับราษฎรไม่ใช่สักแต่ว่า
 เพียงจะรู้จักหรือสนทนาปราศรัยให้คุณเคยเท่านั้น ย่อมทรงเป็นพระราชธุระไ้ตามถึง
 ทุกข์สุข แลความเดือดร้อนที่ใคร่จากผูกครองอย่างใด ๆ บางทุกโอกาส ผู้ที่เคย
 ตามเสด็จย่อมเคยไ้ยินและทราบความอันนี้ ฉันไ้เคยเห็นว่าเป็นความทุกขร้อนจริง
 ทรงรับธุระมาทอว่า ทำเอาเจ้าหน้าที่ตั้งแต่เสนาบดีลงมาไ้รับความรำคาญใจหลาย
 คราว - บางที่ถึงต้องผลัดเปลี่ยนพนักงานปกครองบ้างก็มี เป็นเหตุไ้การเสด็จประพาสต้น
 เป็นคุณประโยชน์แก่ความสุขของราษฎรไ้อีกเป็นอันมาก ไ้แต่เท่านั้น บรรดา
 ราษฎรที่ไ้เสด็จไปทรงคุ้นเคยในเวลาเสด็จประพาส พระองค์มิไ้ทรงละลืมิ
 โปรคเกล้าฯ พระราชทานโอกาสไ้เฝ้าแหมเมื่อไ้เข้ามากรุงเพทฯ และบางโอกาส
 พระราชทานเลี้ยงในพระบรมมหาราชวัง รับสั่งเรียกพวกที่ทรงคุ้นเคยเหล่านี้ว่า
 "เพื่อนต้น" ทั้งชายหญิงแทบทุกหัวเมือง..." ^{๒๒} และพระนิพนธ์เรื่องนี้เองเป็นส่วนหนึ่ง

^{๒๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, จดหมายเหตุนายทรงอาณาภาพเล่าเรื่อง
 ประพาสต้น เมื่อ ร.ศ. ๑๒๓ (พระนคร : หอสมุดเจ้าฟ้ากรมพระยาถนอมทิพย์, ร.ศ. ๑๓๑),
 หน้า ๖๑ - ๖๓

ที่ทำให้การเสด็จประพาสนคราว พ.ศ. ๒๔๔๗ มีชื่อเสียงรู้จักกันดีในหมื่นคนทั่วไป
 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จประพาสนคร
 อื่นหลายคราว ทั้งในกรุงและมณฑลหัวเมือง ซึ่งสมเด็จพระยามะยาคำรงราชานุภาพ
 ก็ได้ตามเสด็จด้วยเนือง ๆ อย่างไรก็ตามแม้จะทรงอยู่ในฐานะผู้ตามเสด็จแต่ก็ทรง
 ใฝ่รับประโยชน์อยู่หลายประการ เช่นได้ทอดพระเนตรเห็นสภาพบ้านเมืองและความ
 เป็นอยู่ที่แท้จริงของราษฎรพร้อม ๆ กับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อนึ่ง การที่ได้
 อยู่รับใช้ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในเวลานั้น เป็นเหตุให้ทรงล่วงรู้ถึง
 พระราชหฤทัยว่าทรงมีพระราชดำริในเรื่องใดอย่างไร โดยเฉพาะในการจัดการ
 ปกครองหัวเมือง สิ่งใดที่ยังบกพร่องไม่เหมาะสมก็ทรงจัดการแก้ไขให้เป็นไปตาม
 พระราชประสงค์ในเวลาต่อมา ดังนั้นการตามเสด็จประพาสนครก็เหมือนกับได้เสด็จ
 ตรวจตราท้องที่อีกวิธีหนึ่งเหมือนกัน ทั้งยังได้ทรงพบเห็นบางสิ่งบางอย่างที่ต่างกัน
 ออกไปไปจากการเสด็จตรวจจ้อย่างเป็นทางการ นับว่าเป็นคุณประโยชน์แก่
 บ้านเมืองอีกทางหนึ่ง

การเสด็จต่างประเทศ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยามะยาคำรงราชานุภาพทรงมีโอกาส
 เสด็จต่างประเทศทั้งที่เป็นทางราชการและเป็นการส่วนพระองค์หลายครั้ง การ
 เสด็จต่างประเทศของพระองค์ก่อให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติหลายประการ และ
 ยังเป็นสิ่งที่ช่วยสนับสนุนพระองค์ท่านให้ทรงเป็นผู้มีความคิดเห็นและความรอบรู้
 ในด้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวางอันเป็นคุณสมบัติของนักปราชญ์ที่จะหาได้ยากในผู้อื่น
 เพราะเหตุนี้ จึงควรหยิบยกเรื่องการเสด็จประพาสต่างประเทศขึ้นมาศึกษาประกอบ
 พระประวัติและพระกรณียกิจตามลำดับดังนี้

๑) การเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก เมื่อต้นปี ๒๔๓๓

แกรนด์ดยุก ซาร์วิตซ์ (Grand Duke Sarvitz) รัชทายาทรัสเซีย ซึ่งต่อมาได้เสด็จ
 ขึ้นครองราชย์เป็นพระเจ้าซาร์นิโคลัสที่ ๒ (Tzar Nicholas II) ได้เสด็จมา

เยี่ยมประเทศไทยในฐานะที่ประเทศไทยและรัสเซียมีสัมพันธไมตรีอันดีมาแต่ก่อน
 ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในขณะที่ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้านองยาเธอ
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ อธิบดีกรมธรรมการ ซึ่งจะโปรดให้เป็นกระทรวง
 เสนาบดี ทรงเป็นข้าหลวงในพระองค์เสด็จไปรับรักษาพยาบาลที่เมืองสิงคโปร์
 เมื่อวันที่ ๑๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๓ ตามมารยาทและระเบียบที่ดีทางการทูต^{๒๓}
 ในระหว่างที่แกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิตซ์ ประทับอยู่ในประเทศไทย พระเจ้านองยาเธอ
 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพก็ได้ตามเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ ทั่วเสมอ จนกระทั่งเมื่อ
 จะเสด็จกลับ ขณะที่ประทับอยู่ที่พระราชวังบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวได้ตรัสกับแกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิตซ์ ว่า "หม่อมฉันจะให้ดำรงไปเฝ้าเยี่ยม
 ตอบแทนตัว" ครั้นเมื่อรักษาพยาบาลเสร็จกลับไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 ก็ทรงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นดำรง
 ราชานุภาพ ทรงเป็นราชทูตพิเศษเสด็จไปเยี่ยมตอบแทน แกรนด์ดุ๊ก ซาร์วิตซ์ ณ
 ราชสำนักรัสเซียตามที่ใดคำรัสไว้ และพร้อมกันนั้นก็โปรดให้เสด็จไปยังราชสำนัก
 อื่น ๆ ในยุโรปด้วย เพื่อถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่พระเจ้าแผ่นดิน และเจริญ
 ทางพระราชไมตรี รวมทั้งหมด ๔ ประเทศด้วยกันคือ อังกฤษ ฝรั่งเศส เดนมาร์ก
 เยอรมันนี รัสเซีย เติร์ก กรีซ และอิตาลี ขณะนั้นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงมี
 พระชนมายุเพียง ๒๙ พรรษาเท่านั้น นับเป็นการเสด็จประพาสต่างประเทศเป็น

๒๓

ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,
 หน้า ๑๐

๒๔

เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑

ครั้งแรกของพระองค์ และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ท่านทรงเลือกคณะผู้ตามเสด็จเอง ซึ่งต้องอยู่ในชายพระราชพิจารณาว่า ต้องมีรูปร่างงาม มารยาทเรียบร้อย ไม่ให้เสียชื่อเสียงชาติไทย และมีสมองพอที่จะจำ ของดี ๆ กลับมาให้คุ้มคากับที่เสียเงินไป และพระราชทานพระบรมราชานุญาตว่า หากลับจะเสด็จกลับทางประเทศอเมริกาและญี่ปุ่น หรือจะเสด็จเข้ามาทางประเทศ อียิปต์ และอินเดีย เพื่อตรวจตราหาความรู้เอามาใช้ให้เป็นประโยชน์แก่ราชการ บ้านเมืองก็ได้ พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสด็จออกเดินทาง โดยทางเรือ เมื่อวันที่ ๑๗ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๔ แล้วเสด็จกลับถึงพระนคร เมื่อวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕

การเสด็จต่างประเทศคราวนี้ นอกจากได้รับความสำเร็จในทางการทูต ซึ่งยังผลให้สัมพันธภาพระหว่างประเทศไทย และประเทศต่าง ๆ ดังกล่าวมาข้างต้น กระชับแน่นแฟ้นขึ้นแล้ว พระองค์ท่านยังทรงเป็นผู้เปิดทางให้ต่างประเทศรู้จักชื่อเสียงของไทยแพร่หลายขึ้น อนึ่ง ในระหว่างการเสด็จต่างประเทศคราวนั้น พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นคุณประโยชน์หลายประการซึ่งนอกเหนือไปจากพระภารกิจในทางการทูต และเป็นผลดีแก่บ้านเมืองในเวลาต่อมาด้วย ซึ่งสรุปเป็นหัวข้อสำคัญ ๆ ได้ดังนี้คือ

(๑) ทรงตรวจดูการศึกษาในต่างประเทศ

ก่อนเสด็จต่างประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ นั้น พระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมธรรมการ ซึ่งจะโปรดสถาปนา ให้เป็นกระทรวงเสนาบดี ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ อันเป็นโครงการใหม่เพื่อจัดและขยาย

การศึกษาของชาติให้กว้างขวางยิ่งขึ้น เพราะเหตุนี้ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ จึงได้ทรงถือโอกาสตรวจราชการจัดการศึกษาในยุโรป อียิปต์ และอินเดียมาควย ตามที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตไว้ เพื่อจะได้นำมาใช้เป็นแบบอย่างการจัดการศึกษาในประเทศไทย แต่เมื่อเสด็จกลับ มาถึงกรุงเทพฯ ได้เพียง ๗ วัน ก็มีกระแสพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ย้าย มาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่โปรดสถาปนาขึ้นใหม่ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นเอง กรมหมื่นดำรงราชานุภาพทรีสว่า การย้ายตำแหน่งครั้งนี้พระองค์ท่านไม่ทัน ธุระพระองค์มาก่อน ทรงรู้สึกเสียดายเป็นอันมาก เพราะมีพระทัยฝักใฝ่อยู่กับการ ศึกษา และได้ทรงกะโครงการจัดการศึกษาไว้เรียบร้อยแล้ว แต่โครงการจัดการ ศึกษาที่ทรงเตรียมไว้ก็มีได้เสียเปล่าเลยที่เดียว เพราะปรากฏว่าพระองค์ท่านได้ ทรงมีส่วนช่วยจัดการศึกษาของชาติตลอดมา และยังได้ประจักษ์เห็นทางการศึกษา ในหนักศึกษารุ่นหลังที่เป็นศิษย์ของพระองค์ท่านหลายคน ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๑ เป็นต้นมา กระทรวงมหาดไทยรับหน้าที่จัดการศึกษาในภูมิภาคไปพร้อมกับการ จัดการปกครอง และพระองค์ท่านเองได้ทรงนำปัญหาการศึกษาขึ้นอภิปรายในที่ประชุม เทศาภิบาลอยู่เนือง ๆ นับว่าได้ช่วยแบ่งเบาภาระของกรมหลวงโอรสวงศ์ลงมา

(๒) โคตอคพระเนตรความเจริญของบ้านเมือง ๒๔๓

เมื่อทรงเสด็จสิ้นพระภารกิจทางการทูตแล้ว กรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้เสด็จเดินทางกลับผ่านทางประเทศอียิปต์และอินเดีย เพราะ เป็นเวลาที่เหมาะสมกับการเที่ยวเตร่ทางแถบนี้ ถ้าหากเสด็จกลับทางอเมริกาและ ญี่ปุ่นย่อมไม่เหมาะ เพราะเป็นฤดูหนาว อากาศหนาวรุนแรงมาก อย่างไรก็ตามก็ ได้ได้รับความเอื้อเฟื้อจากรัฐบาลอังกฤษ เมื่อเสด็จถึงเมืองโคใน ประเทศทั้งสอง ก็ทรงได้รับถวายการต้อนรับอย่างสมพระเกียรติยศในฐานะที่ทรงเป็นแขกเมืองของ

ของพระเจ้าแผ่นดิน และเจ้าผู้ครองนครต่าง ๆ ^{๒๖} สรุปแล้ว อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้เสด็จทอดพระเนตรความเจริญของบ้านเมือง ความเป็นอยู่ของชาวต่างประเทศ ตลอดจนภูมิประเทศของประเทศต่าง ๆ ถึง ๓ ทวีปด้วยกัน คือ ยุโรป แอฟริกา และเอเชียดังกล่าว **มาตั้งแต่พระองค์ท่านทรงมีพระชันษาได้ ๒๕ ปีเท่านั้น** ซึ่งยังผลให้ทรงเป็นรัฐบุรุษที่มีความคิดเห็นก้าวหน้า และมีประสบการณ์กว้างขวางติดกับผู้อื่นในเวลาต่อมา

(๓) ทรงสอบสวนโบราณคดีและสืบพระพุทธศาสนาในอินเดีย

เป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ โปรดปรานการสอบสวนโบราณคดีเป็นอย่างยิ่ง เพราะเหตุนี้ การเสด็จต่างประเทศคราวนี้จึงได้เสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถาน และโบราณสถาน ตลอดจนสถานที่สำคัญของบ้านเมืองหลายแห่ง โดยเฉพาะทรงสนพระทัยโบราณคดีของอินเดียมาก เพราะอินเดียนั้นมีความสัมพันธ์กันทั้งในทางวัฒนธรรม ศิลปกรรม และศาสนามานานแล้ว ดังที่ได้ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า "ฉันไปเที่ยวอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปได้ ๑๕ ปี ในระหว่างนั้นความนิยมที่จะศึกษาและหาความรู้โบราณคดีในอินเดียเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนมากแล้ว แม้ตัวฉันเมื่อไปถึงอินเดียนั้นก็ออกสนุกในการที่จะพิจารณาขนบธรรมเนียมที่พ้องกับเมืองไทย...." ^{๒๗} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงศึกษาคนควา

^{๒๖} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "เรื่องของแปลกที่เมืองชัยบุรีในอินเดีย" ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๖๒ - ๖๕

^{๒๗} สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "เรื่องสืบพระศาสนาในอินเดีย" ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๕๘

โบราณคดีที่คล้ายคลึงกับของไทยอย่างไรบ้าง มีเรื่องราวโดยพิสดารปรากฏอยู่ในหนังสือนิทานโบราณคดีแล้ว

อนึ่ง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ได้เสด็จไปบูชาพระมหาพุทธเจดีย์ถึง ๒ แห่งด้วยกัน คือ มหาเจดีย์ที่ตำบลพุทธคยา ซึ่งเป็นที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ และที่มฤคทายวัน ตำบลสารนาถ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระปฐมเทศนา ในเวลานั้นคนไทยน้อยคนนักที่จะได้ไปถึงที่นั่น และยังทรงเสาะหาพระพุทธรูปเจดีย์มาถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายสิ่ง เช่น ต้นโพธิ์เล็ก ๆ พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ต้นเดิมที่พุทธคยา ๓ ต้น ศิลาจำหลักรอยพระพุทธรูปเบื้องขวา อันเป็นของโบราณ ซึ่งทรงสันนิษฐานว่าเป็นของทำในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ประดิษฐานไว้ในมณฑลพายศเขาพระจุลจอมเกล้าที่เกาะสีชัง นอกจากนี้ก็มีพระพุทธรูปปางลีลาสมัยคุปตะ ราว พ.ศ. ๑๐๐๐ จากมฤคทายวัน พระพุทธรูปและพระสถูปขนาดเล็กนอยจากพุทธคยาอีกหลายสิ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ โปรดให้ประดิษฐานไว้ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วภายหลังโปรดให้ย้ายมารวมไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ครั้นเมื่อเสด็จกลับประเทศไทยแล้วประมาณ ๒ - ๓ เดือน รัฐบาลอินเดียได้ส่งพระพุทธรูปจำลองขนาดหน้าตัก ๑ ศอก ปางบำเพ็ญทุกกรกิริยา ฝีมือช่างโยนกทำในแคว้นต้นธารราช เมื่อราว พ.ศ. ๕๐๐ เป็นพระปางสมาธิมาถวายสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทั้งนี้เพราะทรงเคยปรารภไว้ว่าใครจะทอดพระเนตรพระพุทธรูปที่งามที่สุดของอินเดียแม้จะเป็นรูปถ่ายก็ได้ แต่ไม่ได้ทอดพระเนตรในขณะที่ประทับอยู่ในอินเดีย เพราะเหตุนั้น รัฐบาลอินเดียจึงได้ส่ง

พระพุทธรูปที่งามทั้งในเชิงฝีมือช่างและความคิดมาถวายเป็นแทน ที่ยกเรื่องนี้ขึ้นมากล่าว ก็เพราะพระพุทธรูปดังกล่าว เป็นพระปางบำเพ็ญทุกกรกิริยาองค์แรกของเมืองไทย ซึ่งได้เป็นแบบอย่างใหญ่ให้แก่พระพุทธรูปจำลองไว้อีกมากมาย แต่น่าเสียดายที่ พระพุทธรูปองค์นี้เป็นอันตรายเสียในคราวที่ไฟไหม้พุทธปราสาทปราสาทในรัชกาลที่ ๕ อย่างไม่รู้ก็ ควรจะกล่าวได้ว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจในทางสืบพระพุทธศาสนาไว้อีกประการหนึ่ง

(๔) ทรงไต่ตัวเจ้าพระยาอภัยราชามาเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยาอภัยราชาเป็นฝรั่งชาติเบลเยียม ชื่อเดิมว่า โรลิ่ง ยัคมินส์ (Rolin Jacquemyns) มีความสามารถในฐานะผู้ชำนาญภาษานานาประเทศซึ่งมีชื่อเสียงอยู่ในยุโรป และเคยได้รับเลือกเป็นนายกของสภากฎหมายนานาประเทศ หนึ่ง ได้เคยเป็นเสนาบดีในประเทศเบลเยียมมาแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี ทรงพบท่านผู้นี้ที่เมืองโคโร ประเทศอียิปต์ ครั้นได้ตรัสสนทนาปราศรัยด้วยแล้วทรงมีพระคำริว่า นายโรลิ่ง ยัคมินส์ เป็นผู้ทรงคุณวุฒิมีความสามารถจริงดังคำเล่าลือ จึงทรงทำสัญญาว่าจ้างให้เขามารับราชการในประเทศไทย ในตำแหน่งที่ปรึกษากฎหมายนานาประเทศของเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศแทนคนเก่าที่ลาออกไป ครั้นมาถึงประเทศไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๕ แล้ว ปรากฏว่าเป็นที่พอพระทัยของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณวดี ทรงนำเขาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ก็ทรงประจักษ์ในพระราชหฤทัยว่า นายยัคมินส์ เป็นผู้

ชำนาญกฎหมาย และลักษณะการปกครองในยุโรป ด้วยเคยเป็นเสนาบดีในประเทศ
 ของตนมาแล้ว อาจเป็นประโยชน์แก่เมืองไทยได้หลายอย่าง จึงทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นตำแหน่งที่ปรึกษาราชการแผ่นดินทั่วไป ไม่เฉพาะแต่กระทรวง
 ต่างประเทศกระทรวงเดียว ครั้นต่อมา นายยัคมินส์ รัชมารการทำความดีความชอบ
 ให้ปรากฏมากขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้รัชมารการขึ้นนางไทย
 เป็นที่เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ท่านผู้นี้รัชมารการอยู่ใน
 เมืองไทยเป็นเวลา ๗ ปี แล้วได้กราบบังคมลาออกจากตำแหน่งกลับไปประเทศเดิม
 ของตน เพราะชราภาพและทนต่ออากาศร้อนไม่ได้ และถึงแก่กรรมลงใน ๓ ปี
 ภายหลัง อย่างไรก็ตามก็ได้ตัวเจ้าพระยาอภัยราชาฯ เข้ามารับราชการจนเป็น
 คุณประโยชน์แก่เมืองไทยมิใช่น้อย ก็เพราะพระปรีชาสามารถของสมเด็จพระยา
 คำรงราชานุภาพที่ได้ทรงคนหา และพยายามชักชวนเข้ามาเป็นมูลเหตุ^{๓๐}

๒) การเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๒

ล่วงมาถึง ๓๕ ปี นายแอนเดอเซน (Mr. Andersen) เจ้าของบริษัทอีสเอเชียติกได้ส่งจดหอนในเรือเมล์ และทูลขอให้เจ้าชายแอกเซล (Prince
 Axcel) ซึ่งตามเสด็จเจ้าฟ้าเฟรเดอริก (Prince Frederick) มกุฎราชกุมาร
 แห่งเดนมาร์กมาประพาสเมืองไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๓ ทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระยา
 คำรงราชานุภาพเสด็จประพาสยุโรปในเที่ยวเมลาต่อไป สมเด็จพระยา
 คำรงราชานุภาพทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลเรียนพระราชปฏิบัติ พระบาทสมเด็จพระ
 พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๗ ก็พระราชทานพระบรมราชานุมัติให้เสด็จได้ การเสด็จ

๓๐

สมเด็จพระยา คำรงราชานุภาพ, "เรื่องเจ้าพระยาอภัยราชา (โรลัง
 ยัคมินส์)" ใน, นิทานโบราณคดี, หน้า ๑๓๓ - ๑๔๑

ครั้งนั้นจึงเป็นไปในทางส่วนพระองค์

ประเทศต่าง ๆ ที่เสด็จไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ มี อิตาลี ฝรั่งเศส อังกฤษ เบลเยียม เนเธอร์แลนด์ เดนมาร์ก สวีเดน และเยอรมัน แม้มิได้เสด็จอย่างเป็นทางการ แต่รัฐบาล เจ้านาย เจาหน่าที่สถานทูต และสถานกงสุลไทยประจำประเทศต่าง ๆ ก็ถวายการต้อนรับเป็นอย่างดี โชคดีเท่านั้นเมื่อเสด็จถึงประเทศใด หนังสือพิมพ์ยังพากันลงข่าวการเสด็จพร้อมทั้งพระประวัติเพื่อเผยแพร่ถวายพระเกียรติยศด้วย ซึ่งจะเห็นได้จากข้อความที่ทรงเล่าไว้ตอนหนึ่งว่า "วันจันทร์ที่ ๕ ได้ทราบว่าหนังสือพิมพ์ลงข่าวที่เรามาถึงกรุงลอนดอนแล้ววันนี้ และบอกเรื่องประวัติของฉันด้วย และเมื่อตอนค่ำข่าวที่เรามาถึงนั้นเขาเอาเขาแถลงในข่าวส่งทางวิทยุด้วย พอเช้าขึ้นวันนี้พวกหนังสือพิมพ์ก็มาขอถ่ายรูป และขอมาหาเป็นหลายราย ทั้งหนังสือพิมพ์ในเมืองอังกฤษ และอเมริกา ข้างนายรูปทางใหญ่ก็ขอให้นายรูปหลายทาง อางว่าจะส่งให้หนังสือพิมพ์....."

โดยเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงมีชื่อเสียงโด่งดังในหมู่ชาวต่างประเทศในฐานะรัฐบุรุษ และปราชญ์ทางประวัติศาสตร์ และโบราณคดีของไทย ชาวต่างประเทศจึงสนใจกันมาก และทูลเชิญพระองค์ท่านเสด็จไปเยี่ยมที่ต่าง ๆ มากมายจนไม่มีเวลาสำหรับทรงพักผ่อน ตามที่ทรงพระนิพนธ์เล่าไว้ในลายพระหัตถ์ถึง ม.จ. พัฒนายุ พระธิดา ดังนี้

๓๑

ม.จ. พูนพิศมัย คีตกุล, ข่าวเจ้าเทียวยุโรป (พระนคร : ร.พ.เจริญธรรม, ๒๔๕๕), หน้า ข - ง

๓๒

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เสด็จยุโรปครั้งที่ ๒ (พระนคร : ร.พ.คุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๘๗

"...ตั้งแต่เช้าตลอดจนถึงเวลานอนไม่มีเวลาหยุดพัก มีเวลาเขียนหนังสือแต่ตอนตื่นนอนจนถึงเช้า ๑๐ น. ครึ่ง ซึ่งเริ่มทำการตามโปรแกรมถึงวันละ ๓ พัก เช้าพัก ๑ บ่ายพัก ๑ ค่ำอีกพัก ๑ เวลาจะนอนกลางคืนก็ไม่มีแต่ใครเห็นมาก เพราะไปถึงไหนรัฐบาลเขาเอื้อเพื่อทุกแห่ง จะปรารถนาอย่างไรก็เหมือนจะไดหมดทุกอย่าง ช่างยังมีพวกที่คุ้นเคยชอบพอเชิญเลี้ยงดูจนรับไม่ไหว..."^{๓๓}

ในสมาคมชั้นสูงก็ทรงได้รับถวายความยกย่องทั้งทางสุนทรพจน์ ประกาศนียบัตรพิเศษ ซึ่งรับรองพระปรีชาสามารถในทางต่าง ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และภูมิศาสตร์ เป็นต้น ทั้งยังทรงได้รับเชิญให้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ในสมาคมต่างประเทศอีกหลายแห่ง สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงได้รับถวายพระเกียรติยศอย่างไร จะพบเห็นได้จากจดหมายเหตุที่ทรงพระนิพนธ์ไว้มีหลายตอนที่ควรยกขึ้นมากล่าว เช่น "...กลับจากเมืองมหาวิทยาลัยมาที่ซอร์บอน ตั๋วมหาวิทยาลัยในเมืองปารีสที่พวกคณาจารย์เขาได้ออกการ์ดเชิญพวกสมาคมทั้ง ๓ (มีคนไทยหลายชาติทั้งชายหญิง) มานั่งฟังปาฐกถาเรื่องโบราณคดีของประเทศสยาม ซึ่งได้จัดเป็นเกียรติยศแก่ฉัน ประชุมในห้องปาฐกถาของ ซอร์บอน คนเต็มที่นั่งหมด ศาสตราจารย์สิดแวง เลวี เปิดประชุมและให้ศาสตราจารย์ฟิโนต์ แสดงปาฐกถาเป็นการยกย่องตัวฉันที่ได้จัดการ เรื่องหอพระสมุดแลพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร กับได้พากเพียรตรวจคนเรื่องโบราณคดี...."^{๓๔} และในประเทศอังกฤษก็เช่นเดียวกัน เช่น "เวลาค่ำไปฟังปาฐกถาที่รอยัลบิโอกราฟิคัลโซไซเอตี้ (คือสมาคมภูมิศาสตร์หลวง) สมาคมนี

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓

เขาได้เลือกฉันเป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์มา ๘๒ ปีแล้ว เพราะเขายกเอาความชอบที่ฉัน
ได้จัดตั้งกรมท่าแผนที่ สามารถทำแผนที่ประเทศสยามเป็นความชอบในภูมิศาสตร์...."^{๓๕}

ในส่วนการท่องเที่ยวฉันได้เสด็จประพาสเมืองอันนาเทียว และ
สถาบันอันพึงชมทุกแห่ง ส่วนใหญ่เป็นพิพิธภัณฑ์ หอแสดงศิลปกรรม หอสมุด โรงงาน
อุตสาหกรรม พระราชวังที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน และสถานที่เกี่ยวข้องกับ
ประวัติศาสตร์ยุโรป และอื่น ๆ ซึ่งนอกจากจะได้ทรงผลิตผลิตพระหฤทัยในวัยที่
ทรงชราแล้ว ยังทรงได้รับความรู้ด้านต่าง ๆ อีกเป็นอเนกประการ สมเด็จ
กรมพระยาคำรงราชานุภาพเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน พฤศจิกายน
พ.ศ. ๒๔๓๓

๓) การเสด็จประพาสชวา

ในระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย สมเด็จ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพเคยตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสชวาถึงสองครั้ง คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ และ
พ.ศ. ๒๔๔๔^{๓๖}

ต่อมาเมื่อทรงพ้นจากตำแหน่งราชการทั้งปวงแล้ว ก็ได้เสด็จประพาส
ชวาเป็นการส่วนพระองค์อีกสามคราว ซึ่งจะได้กล่าวรวมไว้ในพระกรณียกิจขณะที่
ประทับอยู่ที่ป็นังในบาหลี

๓๕

เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕

๓๖

"ประกาศว่าควมการเสด็จประพาสชวาประเทศ" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๘
(พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๐), หน้า ๔๐ - ๔๑

๔) เสด็จกรุงกัมพูชา

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสนพระทัยในศิลปกรรมเขมรมานานแล้ว ทั้งนี้เพราะว่าศิลปกรรมเขมรมีความงดงามและเจริญรุ่งเรืองมาแต่โบราณกาล ทั้งยังมีความสัมพันธ์กับศิลปกรรมไทยด้วย จึงใคร่จะเสด็จไปทอดพระเนตรให้เห็นด้วยพระองค์เอง แต่ยังทรงติดพระราชภารกิจ ทรงรอออยู่ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีกระแสพระบรมราชโองการมอบการรักษาของโบราณในประเทศให้เป็นที่ระของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเป็นนายกอยู่อีกแผนกหนึ่ง และในเวลานั้นรัฐบาลฝรั่งเศสได้ดำเนินงานทางคานโบราณคดีโดยใช้วิธีการอันทันสมัยอย่างกว้างขวางอยู่ในประเทศกัมพูชาแล้ว เพราะเหตุนี้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงทรงมีพระดำริว่าควรจะได้เสด็จประพาสกรุงกัมพูชาสักคราวหนึ่ง ตามที่เคยมีพระประสงค์ไว้ และจะได้ตรวจตราแบบแผนการรักษาของโบราณในประเทศกัมพูชามาใช้ให้เป็นประโยชน์ด้วย จึงได้เสด็จไปกรุงกัมพูชา เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๓ และเสด็จกลับมาในเดือนธันวาคมปีเดียวกัน

การเสด็จกัมพูชาครั้งนี้เป็นประโยชน์สำคัญต่อการศึกษาโบราณคดีของพระองค์ท่านมาก เพราะได้เสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานที่ที่มีชื่อของเขมรทุกแห่ง เช่น ปราสาทหินที่นครวัด และนครธม พระราชวัง และวัดวาอารามต่าง ๆ เป็นเหตุให้ทรงนิพนธ์วินิจฉัยเรื่องประเพณี วัฒนธรรม ศิลปกรรม และศาสนาของเขมรที่สัมพันธ์กับของไทยไว้ ซึ่งมีเรื่องราวปรากฏอยู่ในหนังสือนिरาसनครวัดแล้ว

๓๓

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, นिरาसनครวัด (พระนคร : กระทรวงการ พ.ศ. ๒๔๖๓) หนา ๑ - ๒

หนึ่ง โดยเหตุที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงได้รับเชิญให้เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสมาคมเอโกลี ฟรานเซ เดกซเตรม โอเรียนต์ (Ecole Française d' Extrême - Orient) มาตั้งแต่วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๑ คราวนี้จึงได้ทรงมีโอกาสพบปะสนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กับสมาชิก และนักปราชญ์ทางโบราณคดีตะวันออกชาวฝรั่งเศสหลายท่าน พร้อมทั้งทอดพระเนตรการทำงานของสมาคมที่ได้รับมอบหมายจากรัฐบาลฝรั่งเศสให้ทำการตรวจค้นและรักษาของโบราณที่นครวัด และนครธมด้วย จึงกล่าวได้ว่าทรงได้รับผลสำเร็จตามความมุ่งหมายทุกประการ

ทรงเป็นที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในรัชกาลที่ ๕

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงเป็น
๓๖
หนึ่งในบรรดาผู้ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อถือว่าวางพระราช
หฤทัยให้ทำงานทางพระเนตรพระกรรณอยู่เสมอ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในคราวที่มีได้ประทับอยู่
ในพระนครถึงสองครั้ง คือ

ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป เพื่อทรงตรวจตราแบบแผนราชการ
บ้านเมือง และทรงเจริญทางพระราชไมตรีควณานาประเทศเป็นเวลา ๕ เดือน^{๓๖}
ในครั้งนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

๓๘

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ,

(พระนคร : หอสมุดคำรุงราชานุภาพ, พ.ศ. ๒๔๔๖), หน้า ๓๑

๓๙

จดหมายเหตุเรื่องส่งเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จยุโรป
ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (พระนคร : โสภณพิพิธวรรณการ, พ.ศ. ๒๔๔๖), หน้า ๑

พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ พร้อมทั้งมีมนตรีที่ปรึกษาอีกคณะหนึ่ง เป็นผู้ช่วยเหลือ และถวายคำแนะนำตามความที่กำหนดไว้ในพระราชกำหนดทรงตั้งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินรักษาพระนคร พ.ศ. ๒๔๓๕ คณะที่ปรึกษาดูแลผู้สำเร็จราชการแผ่นดินซึ่งได้รับพระมหากรุณาฯ แต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วย ๑. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ ๒. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ๓. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ๔. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ และ ๕. เจ้าพระยาอภัยราชาสยามานุกุลกิจ

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรปอีกเป็นครั้งที่สอง และทรงมีพระบรมราชโองการฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ทรงเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์รักษาแผ่นดิน ในคราวที่มีใค้เสด็จประทับอยู่ในพระนครพร้อมด้วยที่ประชุมทั้งสองสภา คือสภาที่ปรึกษา และสภาเสนาบดี อันมีผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทรงเป็นประธาน และปรากฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ก็ทรงได้รับพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมอยู่ในคณะที่ปรึกษาดูแลผู้สำเร็จราชการแผ่นดินอีกครั้งหนึ่ง และโดยที่ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยอยู่แล้ว จึงต้องเสด็จเข้าประทับในที่ประชุมทั้งสองสภา เพื่อปรึกษารื้อหรือขอราชการตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จอยู่ในยุโรป พระองค์ได้ทรงประกอบ

๕๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔

๕๑. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. จดหมายเหตุประกอบเรื่องไถ่ถอน
(พระนคร : กรมศิลปากร, พ.ศ. ๒๕๐๕), หน้า ๓ - ๖

พระกรณียกิจที่ได้รับมอบหมายให้เป็นที่เรียบร้อยตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ทั้งสองคราว

ทรงเป็นกรรมการองค์มนตรีตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินแผ่นดิน
ในรัชกาลที่ ๖

ใน พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริที่จะป้องกันความคับขันของการใช้จ่ายเงินแผ่นดิน มิให้รายจ่ายมากกว่ารายรับ และเพื่อเพิ่มพูนรายได้ของแผ่นดินให้มากยิ่งขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งคณะกรรมการสำหรับตรวจสอบเงินแผ่นดินขึ้นคณะหนึ่ง ซึ่งล้วนเป็นมนตรีที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัย ทรงคุณความสามารถ เคยรับราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ทั้งฝ่ายการปกครอง และการคลังมาแล้ว และจะต้องเป็นผู้ที่มีใฝ่มีบังคับบัญชาเกี่ยวข้องกับกระทรวงใดกระทรวงหนึ่ง อยู่ในเวลานั้น เพื่อจะได้ทำงานด้วยความซื่อสัตย์และพิจารณาได้รอบคอบทั่วถึง คณะกรรมการตรวจสอบรายรับรายจ่ายเงินแผ่นดินประกอบด้วย

๑. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์
๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ^{๔๒}

๔๒

"ประกาศตั้งกรรมการองค์มนตรีตรวจจัดงบประมาณรับจ่ายเงินแผ่นดิน"
ราชกิจจานุเบกษา แฉกกฎฎีกา เล่ม ๔๐ (มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๖),
หน้า ๒๔๓ - ๒๔๔

แสดงให้เห็นว่าถึงแม้ว่า สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพจะทรง
—พ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมรชาธรแลวกก็ตาม แต่ก็ยังได้รับพระมหากรุณาธิคุณ
แต่งตั้งใหม่หน้าที่ทำงานสำคัญ ๆ ของบ้านเมืองอยู่เสมอตลอดรัชกาลที่ ๒ ทั้งนี้
เนื่องจากพระองค์ท่านทรงเป็นผู้หนึ่งในบรรดาบุคคลสำคัญที่ทรงคุณความสามารถอยู่
ในชั้นบุคคลชั้นนำของประเทศ.

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย